

УДК 177.72 : 7.078 (1-14):94(477) "18/19"

Неля Романюк
(м. Житомир)**БЛАГОДІЙНА ТА МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ (XIX – поч. XX ст.)**

У статті на основі архівних джерел та матеріалів періодичної преси розкрито добродійну діяльність підприємців Київської, Подільської та Волинської губерній у XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: благодійність, меценатство, підприємці.

Особливістю сучасного періоду є зростання кількості вразливих прошарків суспільства, які потребують підтримки: людей похилого віку, питома вага яких серед населення зростає; безробітних; мігрантів; інвалідів; хронічно хворих; людей, які перебувають за межею бідності (і пов'язане з цим жебрацтво) та ін. Збільшення кількості таких осіб покладає на суспільство моральний громадянський обов'язок – знайти форми та засоби їх підтримки. Історичний досвід дає нам такі приклади. Тому вивчення колишніх форм і методів добродійної діяльності, досвіду організації благодійних товариств та джерел фінансування їхньої роботи має практичне значення і в наш час.

Проблема дослідження багатьох аспектів благодійництва й меценатства була в центрі уваги вчених у різні часи. У XIX – на початку XX ст. цій проблематиці присвячені праці Є.Д. Максимова, П.І. Георгієвського, С.К. Гогеля, А. Горовцева, В. Мозгового. та ін. [1]

У радянський час постаті заможних людей висвітлювали однобічно, з акцентом на експлуатації ними селян і робітників, оминаючи увагою позитивні сторони їхньої діяльності. У період незалежності більш об'єктивно характеризуються представники заможних верств, зокрема підкреслено їхній підприємницький хист, уміння раціонально господарювати й заробляти кошти, ділитися з бідними. До сучасних досліджень варто віднести праці В.В. Ковалинського, Ф.Я. Ступака, О.М. Доніка, Т.В. Ткаченко, Н.А. Сейко, Г.Л. Махоріна. та ін. [2] Однак, попри вже значну кількість опублікованих праць, ця проблематика потребує подальшої розробки.

З переходом Правобережної України до складу Російської імперії цей край був включений у її систему суспільних та правових відносин і в цих умовах відбувалося формування та спрямування добродійної діяльності. На губернії Південно-Західного краю також поширювалася дія загальноросійських законів та указів. Однак специфічні суспільно-політичні умови краю визначали регіональну своєрідність, зокрема й у благодійництві.

Благодійницька діяльність і меценатство були найбільш традиційними формами участі підприємців Південно-Західного краю в суспільному житті, ефективним способом підвищення свого соціального статусу.

Визначними добродійниками та меценатами українського походження в XIX – поч. XX ст. були родини підприємців Яхненків, Смирєнків, Терещенків. Вихідці з простого народу – купці, перші потужні цукрозаводчики – українці Яхненки та Смирєнки залишили по собі пам'ять не тільки як великі підприємці, а й як активні благодійники, які постійно робили пожертви на допомогу біднякам, розвиток освіти, культури, охорони здоров'я.

Зокрема, їхнім коштом були побудовані й утримувалися двокласне сільське приходське училище на 110 учнів та лікарня на 100 ліжок у с. Млієві, де фірмою Яхненків – Симиренків був побудований найпотужніший у Російській імперії цукровий завод і промислове містечко [3].

Син Ф. Симиренка Платон влаштував у себе на хуторі безплатну школу при своєму заводі й ремісниче училище, а також утримував бібліотеку [4, с. 224]. Визначним вченим-селекціонером став нащадок Симиренків – Лев Платонович. У родовому маєтку Млієві, яке було знищене економічними обставинами та байдужістю влади, Л.П. Симиренко створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник. Продовжуючи доброчинність своїх рідних, Лев Платонович відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, яка почала діяти з 1897р. [5, с. 207].

Родина Терещенків із покоління в покоління здійснювала добродійництво, опікувалась громадськими справами. Першим відомим в історії представником родини Терещенків став А.Я. Терещенко (1794-1877), який у 1870 р. отримав дворянський титул "в ознаменування його особливих заслуг... і в заохочення добродійної діяльності" [6, с. 186].

Найбільш відомим добродійником був його старший син Н.А. Терещенко (1849-1903). Він фінансував будівництво Маріїнського дитячого притулку в Києві, Києво-Печерської гімназії, торгових шкіл. Меценат пожертвував 150 тис. руб. на будівництво Київського політехнічного інституту. Нікола (Микола) Артемович протягом 20 років був попечителем Глухівської гімназії. У 1878 р. він був зарахований на дійсну службу до Імператорського людинолюбного товариства – найбільш відомої на той час благодійної організації під опікою імператорської сім'ї – на посаду попечителя Глухівського дитячого притулку – і став дійсним статським радником. З 1881 р., як попечитель 1-ї Київської гімназії, він виплачував стипендії не менш як десяти гімназістам щороку. У листопаді 1899 р. Н.А. Терещенко надав велику пожертву в сумі 150 тис. руб. на заснування та утримання в Києві приходського училища. У 1903 р. він збільшив свою пожертву ще на 225 тис. руб. [7].

Ще в середині 70-х рр. XIX ст. родина Терещенків долучилася до колекціонування живопису. Протягом свого життя збирав колекцію художніх полотен Н.А. Терещенко, яку поповнювали потім його діти та зять Б.І. Ханенко*. На підставі зібраної колекції створено Київський музей Західного та Східного мистецтва в м. Києві по вул. Терещенківській 15. І.М. Терещенко фінансував перший спеціальний навчальний заклад художнього мистецтва – рисувальну школу М.І. Мурашка, яка стала доступним закладом для всіх суспільних верств.

Ф.А. Терещенко (1832-1894) займався комерційними справами та добродійністю. Разом із братом Н. Терещенком фінансував будівництво й функціонування багатьох громадських установ, закладів освіти, був попечителем міського училища для дітей бідних і сиріт. "Міське училище ім. Федора Терещенка" було засноване на кошти Терещенків у 1891 р., щороку в ньому безкоштовно навчалися й виховувалися від 200 – до 250 дітей [8, с. 613].

Газета "Киевлянин" наводила низку прикладів їхньої спільної добродійної діяльності: "Денні притулки для дітей робітників існують у Києві вже понад 18 років. 1880 р. був відкритий другий притулок на Подолі. На допомогу цій справі прийшли такі знатні громадяни Києва, як Н.А. Терещенко, його дружина, Ф.А. Терещенко. Тепер товариство денних притулків щороку одержує від Ф.А. і Н.А. Терещенків по 1000 руб. і по 600 руб. від П.М. Миклашевського.

* Ханенко Б.І. (1858-1917) – український колекціонер, меценат та археолог, почесний член Російської Академії мистецтв.

Невдовзі на Печерську відкрито третій притулок і Ф.А.Терещенко асигнував додатковий до колишнього щорічний внесок в 500 руб." [9].

Значну благодійницьку діяльність здійснювали й купці єврейського походження І.М. Бродський і його сини Лазар (1838-1904) та Лев (1852-1923). Брати Бродські вклали значні кошти й зусилля під час спорудження Київського політехнічного інституту (1898 р.), що було викликано необхідністю підготовки кадрів вищої кваліфікації для подальшого розвитку промисловості. На їхні кошти був збудований бактеріологічний інститут (нині НДІ епідеміології, мікробіології, паразитології та інфекційних захворювань ім. Л.В. Громашевського).

Архівні джерела та періодичні видання того часу містять факти доброчинної діяльності в розвитку освіти багатьох інших осіб. Зокрема, 1781 р. на пожертви землевласника Г.П.Галагана (1819-1888) було відкрито в м. Києві Колегію Павла Галагана з курсом, який відповідав рівню вищих класів гімназії [10]. Заснування цього навчального закладу залишається особливим прикладом доброчинності батьків у пам'ять про рано померлого сина Павла для освіти й виховання інших дітей. Благодійницька діяльність Г.П.Галагана мала витоки в особистісних характеристиках цієї людини. Свого часу Г.П.Галаган був віце-президентом Київського слов'янського благодійного товариства, почесним членом комісії для вивчення губерній Київського учбового округу. Працюючи в Прилуцькій земській управі, своїми жертвами він сприяв заснуванню Дегтярівського ремісничого училища, першого в Україні Сокиринського позичково-ощадного товариства. Прибутки з нього йшли, крім іншого, і на утримання навчальних закладів [11, с. 212].

Значні кошти на потреби Гуменнської школи садівництва та сільського господарства, яка була відкрита 1902 р. у с. Гуменному Вінницького повіту Подільської губернії жертвували члени Подільського товариства З.С. Грохольський, М.М. Менцінський, К.І. Володкович [12].

Турбота про дітей із малозабезпечених верств, сиріт була одним з найголовніших напрямків діяльності як благодійних товариств, так і окремих осіб, які спрямовували свою допомогу або через посередництво благодійної організації, або напяму певній установі – училищу, гімназії, богодільні, лікарні. На приклад, поміщик с. Замлич Володимир-Волинського повіту дворянин Ф. Сумовський 1911 р. влаштував у трьох своїх фільварках (Замличі, Вікторіві, Дорогиничах) притулок для дітей усіх віросповідань [13]. Київський 1-ї гільдії купець М. Кушер пожертвував 200 руб. сріблом Житомирському сирітському будинку для організації навчання його вихованців різним ремеслам [14].

Під державною та громадською опікою були також діти, схильні до вчинення злочинів, а також неповнолітні злочинці. 1892 р. у Житомирі було створене Волинське Товариство виправних притулків. Благородна мета товариства – організувати виправний притулок для перевиховання неповнолітніх злочинців – приваблювала громадян, які хотіли стати членами товариства. Для цього потрібно було лише сплатити річний внесок у розмірі 1 руб., і в перші п'ять років від 844 осіб поступили внески, визначені статутом для дійсних членів – по 1 руб. Водночас 46 осіб та установ виявили бажання бути по-життєвими членами товариства і сплатили по 100 руб. Значно більші суми на користь товариства внесли Н.А Терещенко, князь В.В. Волконський, барон де Шодуар, граф Ходкевич, князь Є. Святополк-Четвертинський, Ф.А. Терещенко і К.К. Шленкер [15, с. 147].

М.П. Дегтярьов – підприємець, син першого київського міського голови, нащадок відомої калузької купецької династії Дегтярьових – теж був людиною доброчинною та небайдужою до потреб міста. Він підтримав ініціативу Ф. Терещенка щодо облаштування на свої кошти на Подолі нічліжки для бездомних людей. У 1881 р. Дегтярьов спорудив на вул. Покровській богадільню на 40 місць.

Після смерті він залишив місту на благодійні цілі майно, яке оцінювалося в 2,5 млн. руб. За весь час свого існування Київ не отримував такого щедрого дарунку [16, с. 172].

Прикметним прикладом був вчинок графа І. Мошинського, який 1860 р. заповів 300 руб., покладені в банк під 4 % річних, Житомирській богодільні [17]. Так само вчинив і дворянин А. Ольшинський, заповівши 950 руб. Волинському приказу громадської опіки, у віданні якого перебували сирітські будинки, богодільні [18].

До відкриття таких закладів долучалися й інші, менш заможні особи. Одним із поширених мотивів доброчинності було увічнення пам'яті різних людей благородною справою. Так, Ю.О. Шатова в знак пам'яті зарано померлої дочки Анни надала безплатно приміщення у своїй садибі для тимчасового розміщення денного притулку, а також пожертвувала на побудову окремого приміщення притулку 150 тис. штук цегли і близько 4 тис. руб. Новостворений притулок був названим ім'ям дочки Ю.А. Шатової. [19]

Варто окремо зауважити, що ті, хто з нижчих соціальних верств зумів піднятися до рівня заможних підприємців, не забували про важке становище нужденних. Характерним прикладом у цьому сенсі є Г.С. Хількевич. У шість років він став круглим сиротою, його дитинство було сповнене труднощів і нестатків. І лише завдяки постійній праці, підприємницькому хисту він зміг зібрати певний капітал і вміло ним розпорядитися, пропонуючи свої статки. Протягом багатьох років він купував на торгах великі ділянки лісу, а потім продавав його частинами. Наприкінці життя він був власником 120 тис. руб. капіталу. За заповітом 110 тис. руб. Г.С. Хількевич передавав Київському губернському попечительству дитячих притулків Відомства Імператриці Марії, щоб на ці кошти був заснований та утримувався "Дитячий притулок Г.С. Хількевича". При цьому на побудову приміщення притулку призначалося 30 тис. руб, решту грошей заповідач наказував покласти в Державний банк на вічне зберігання й на проценти з цього капіталу утримувати притулок [20].

В останній чверті XIX – на початку XX ст. підприємці брали активну участь у розвитку науки, дослідної справи, поширенні наукових знань і передового досвіду, що сприяло налагодженню більш прибуткового ведення як поміщицьких, так і селянських господарств. Дослідна справа при царському режимі розвивалася головним чином завдяки організаційній і матеріальній підтримці багатьох підприємців. Наприклад, ще в 1894 р. за ініціативою та на кошти князя П.П. Трубецького в його маєтку в с. Плоті Балтського повіту була організована перша на Поділлі сільськогосподарська дослідна станція.

У 1902 р. було засновано Подільську дослідну станцію з мережею дослідних полів. Початкову організацію мережі взяв на себе безоплатно З.К. Янушевський. З 1903 р. кожний власник маєтку приєднувався до мережі не менше, ніж на 3 роки. Утримувалася вона на внески учасників – 100 руб. на рік з кожного дослідного поля, з 1909 р. нові члени вносили вже 150 руб на рік. Власники маєтків – учасники мережі – також надавали потрібну кількість робочих рук та інвентар, натомість отримували для дослідів безкоштовно насіння й добрива, а також вказівки з їх проведення.

Підприємці краю з метою вдосконалення сільського господарства та сільськогосподарської промисловості створювали різні сільськогосподарські товариства, були їхніми активними членами й вносили значні пожертвування на їхню діяльність. У губерніях краю в досліджуваний період працювало 55 різних сільськогосподарських товариств, які об'єднували у своїх рядах землевласників, промисловців, заможних орендарів та управителів маєтків.

Помітний слід у господарському й суспільному розвитку, Поділля залишила ціла низка постатей підприємців-громадських діячів і меценатів.

Д.Ф.Гейден (1862-1926) належав до русифікованого графського роду. Підприємливий поміщик і відомий на Поділлі громадський діяч, він із 1897 р. був предводителем дворянства Вінницького повіту, з 1898 р. – почесним мировим суддею в тому ж повіті, згодом активно діяв як Вінницький земський гласний [21].

Е.М. Бонецький (1868-1924) – громадський і кооперативний діяч, ефективно господарював у Кузьминцях, Косановому й Сокильці. Зумів переконати частину господарів у необхідності підняти рівень господарювання на селі та створити з цією метою кооперативні організації. Організував і очолив у Кузьминцях перший на Поділлі сільськогосподарський гурток, на основі якого в 1907 р. утворилося Кузьминецьке ім. Бонецьких позичково-ощадне товариство (ощадно-позичковий банк) і кооперативна крамниця, що розміщувалися в будівлях, безкоштовно наданих Бонецьким. Позичково-ощадне товариство обслуговувало до 70 навколишніх сіл і включало 507 осіб (на 1908 р.). У 1909 р. при ньому був відкритий склад землеробських машин, знарядь і селекційного насіння. З часом у Кузьминцях ще були збудовані народна та ремісничка школи.

Е.М. Бонецький був одним із найактивніших членів Подільського товариства сільського господарства, входив до складу Подільського губернського комітету, був земським гласним Гайсинського повіту та головою страхової комісії. Завдяки йому в повіті засновувалися народні школи. Узимку 1917/1918 р. він був обраний всіма волостями Гайсинського повіту начальником повіту, що було в тогочасних обставинах винятковою подією [22, с. 61].

Граф О.М. Тишкевич був відомим на Правобережній Україні громадським діячем, членом Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Станом на 1913 р. він мав у власності 2291 дес. землі. З 1908 до 1914 р. працював головою Подільського товариства й робив значні пожертвування для його діяльності.

З.С. Грохольський (1881-1968), власник земель у Вінницькому та Брацлавському повітах, був головою правління Вінницького сільськогосподарського синдикату й членом ради Подільського товариства сільського господарства, головою Вінницького позичково-ощадного товариства. Він робив щедрі пожертви на розвиток різних галузей життя Вінниці. У 1911-1914 рр. був вінницьким повітовим земським гласним. За його ініціативою у Вінниці збудовано суперфосфатний завод – власність утвореного 1910 р. Подільського промислового акціонерного товариства, головою правління якого він був [23, с. 137].

Важливе значення в досліджуваній нами період мало покращення охорони здоров'я. Тодішній його рівень та наявна кількість лікувальних закладів не могли забезпечити медичну допомогу значній частині населення, тому компенсувати певною мірою цей дефіцит намагалися благодійні товариства й окремі громадяни.

Так, у 1906 р. М. Гінзбург надав безоплатно свій маєток і будівлі в м. Радзівілові для влаштування лікарні на 60 ліжок. Вартість пожертвованих будівель із маєтком була оцінена в 100 тис. руб. Окрім того, цей благодійник оплатив придбання всього лікарського обладнання на суму в 30 тис. руб. 1908 р. князь Д. Голіцин і брати Писарєви пожертвували свої землі в містечках Колки та Рожище для відкриття лікарень. У 1909 р. барон Ф. Штейнгель пожертвував садибу й будівлі для влаштування в Городку Рівненського повіту лікарні. Цього ж року купець 1-ої гільдії Г. Гладинюк подарував ділянку землі площею майже 2 дес. для збільшення садиби Базалійської лікарні, будівлю й землю під яку він пожертвував у попередні роки. Також у 1909 р. графиня Міончинська-Висоцька пожертвувала ділянку землі в м. Купель Старокостянтинівського повіту для будівництва земської лікарні.

Власники цукрозаводів при своїх підприємствах влаштовували лікарні, у яких надавали безоплатну медичну допомогу робітникам і членам їхніх сімей, зокрема при Клембовицькому цукрозаводі князя Р. Сангушка в Заславському повіті (заснована лікарня ще в 1861 р.), при цукроварнях братів Терещенків в Андрушівці (з 1873 р.) і Червоному (з 1871 р.). Кількість робітників, яких обслуговували в заводських лікарнях, постійно зростала. Це можна простежити на прикладі лікарні та амбулаторії Червонського цукрового заводу.

Якщо в 1887-1889 рр. середньомісячна кількість хворих, які отримували медичну допомогу в лікарні, становила 35 осіб, то в 1912 р. – 825. У цих медичних закладах лікувалися не лише ті, хто працював на заводі, а й люди, які жили поблизу нього. Безкоштовні лікарні виникали при кожному заводі, і на їх утримання Терещенки виділяли значні кошти.

Графиня Т. Потоцька у своєму маєтку в с. Антоніні Заславського повіту відкрила шпиталь, де також лікували безоплатно. Поміщиця Н. Оржевська заснувала на свої кошти в Новій Чорторії безплатну амбулаторну лікарню. Хворі тут щоденно одержували безплатно не тільки ліки, але й певне харчування. Н. Оржевська, як лікар, сама їздила до хворих і безплатно їх лікувала [24].

Отже, благодійна діяльність і меценатство підприємців того періоду були яскравим проявом громадської ініціативи та соціальної взаємопідтримки. Індивідуальна доброчинність окремих осіб була позитивним прикладом для інших, сприяла формуванню в суспільстві милосердя та поширення благодійництва, пом'якшувала соціальні суперечності.

Список використаних джерел та літератури

1. Максимов Е. Д. *Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии её в России* / Е.Д. Максимов. – СПб., 1906. – 79 с.; Георгиевский П. И. *Призрение бедных и благотворительность* / П.И. Георгиевский. – СПб., 1894. – 148 с.; Гоголь С. К. *Об единении и взаимодействии частной и общественной благотворительности* / С.К. Гоголь. – СПб., 1908. – 145 с.; Мозговой В. *Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии (благотворительные учреждения, богадельни и больницы)* / В. Мозговой. – К., 1885.
2. Ковалинский В. В. *Меценаты Киева* / В.В. Ковалинский. – К., 1998. – 528 с.; Ковалинский В. *Семья Терещенко* / В.В. Ковалинский. – К., 2003. – 218 с.; Ступак Ф. Я. *Діяльність благодійних товариств Києва : дис. ... кандидата іст. наук* / Ф.Я. Ступак. – К., 1997. – 210 с.; Донік О. М. *Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... кандидата іст. наук* / О.М. Донік. – К., 2001. – 211 с.; Ткаченко Т. В. *Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: дис. ... кандидата іст. наук* / Т.В. Ткаченко. – К., 2003. – 212 с.; Сейко Н. А. *Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія* / Н.А. Сейко. – Житомир, 2006. – 448 с.; Махорін Г. Л. *Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект : дис. ... кандидата іст. наук* / Г.Л. Махорін. – Луганськ, 2007. – 202 с.
3. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 121, 122; ф. 707, оп. 34, спр. 329, арк. 1; оп. 26, спр. 497, арк. 1, 4.*
4. Сейко Н. А. *Доброчинність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія* / Н.А. Сейко. – Житомир, 2006. – 448 с.
5. Лазанська Т. І. *Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.* / Т.І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.
6. Ковалинский В.В. *Семья Терещенко* / В.В. Ковалинский. – К., 2003. – 218 с.
7. *Циркуляр по управлению народными училищами.* – № 3.
8. *ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 519, арк. 4 (зв); спр. 613, арк. 1-7.*

9. Києвлянин. – 1892. – 2 грудня.
10. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 375, арк. 30.
11. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана : дис ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Т.В. Ткаченко. – К., 2003. – 212 с.
12. Протокол заседания попечительского совета Гуменнской школы садоводства и сельского хозяйства // Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства. – 1913. – № 2. – С. 36-38; Протокол заседания Подольского общества сельского хозяйства // Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства. – 1909. – № 5-6. – С. 2-6.
13. ЦДІАК України, ф. 329, оп. 1, спр. 67, арк. 34.
14. Вольнские губернские ведомости. 1874. – № 36. – 22 мая.
15. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект : дис. ... кандидата іст. наук / Г.Л. Махорін. – Луганськ. 2007. – 204 с.
16. Лазанська Т. І. Вказана праця.
17. Державний архів Житомирської області (далі - Держархів Житомирської обл.), Ф. 160, оп. 1, спр. 558, арк. 64.
18. Держархів Житомирської обл., ф. 160, оп. 1 доп, спр. 13, арк. 8.
19. Києвлянин. – 1892. – 2 декабря.
20. Києвлянин. – 1902. – 6 декабря.
21. Державний архів Волинської області. – ф. 62, оп. 1, спр. 19, арк. 3-10, 12-20 зб.
22. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
23. Колесник В. Вказана праця.
24. Жизнь Волини. – 1910. – 19 декабря.

SUMMARY

The paper considers the entrepreneurs activity of Kyiv, Podilsk and Volyn provinces in XIX – beginning of the XX century at the archives sources and periodical materials basis.

Key words: *charity, patronage, entrepreneurs.*

АННОТАЦИЯ

В статье на основе архивных источников и материалов периодической прессы раскрывается благотворительная деятельность предпринимателей Киевской, Подольской и Волынской губерний в XIX – нач. XX ст.

Ключевые слова: *благотворительность, меценатство, предприниматели.*